

УДК 94(477.82)''1795/1860'':323.2

Денисюк Василь Іванович – аспірант
Волинського національного
університету ім. Лесі Українки
(науковий керівник к. і. н. доц.
Шабала Я. М.)

**Волинський селянин проти польського шляхтича: соціальна природа
конфлікту у Луцькому повіті в 1795–1860 рр.**

Стаття присвячена розгляду етносоціального конфлікту на Правобережжі на прикладі Луцького повіту в 1795–1860 рр. Проаналізувавши з допомогою статистичного методу документацію Луцького повітового суду, автор ставить за ціль показати динаміку напруженості між українськими селянами та польськими шляхтичами, а також чинники, що зумовлювали таку ситуацію.

Ключові слова: судова справа, селянин, шляхтич, конфлікт, територія, динаміка.

Волинский крестьянин против польского шляхтича: социальная природа конфликта в Луцком уезде в 1795-1860 гг. Стаття посвящена рассмотрению этносоциального конфликта на Правобережье на примере Луцкого уезда в 1795-1860 гг. Проанализировав с помощью статистического метода документацію Луцкого уездного суда, автор ставит целью определить динамику напряженности между украинскими крестьянами и польскими шляхтичами, а также факторы, решающие такую ситуацію.

Ключевые слова: судебное дело, крестьянин, шляхтич, конфлікт, территория, динамика.

Volyn peasant against Polish nobleman: the social nature of the conflict in Lutsk district in 1795-1860 biennium. This article examines the conflict on the Right Bank ethnosocial the example of Lutsk district in 1795-1860 he was reviewed

by statistical method of Lutsk county court records, the author sets the goal to determine the dynamics of tension between the Ukrainian and Polish peasants nobles, factors that have shaped this situation.

Key words: case, peasant, nobleman, conflict, the territory, dynamics.

Постановка наукової проблеми. У результаті трьох поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. Волинь перейшла до складу Російської імперії. Правобережна Україна мала кілька специфічних рис в цей період: відносно великий відсоток привілейованої верстви суспільства (шляхти) та приналежність представників останньої до польського нації чи принаймні ідентифікація себе як її частини. Селянство, найбільш чисельний та пригнічений прошарок населення, майже повністю (за виключенням іноземних поселенців-колоністів) складалось з українців. Як писав Даніель Бовуа про цей період, «відносини між поляками та українцями – це найчастіше відносини між панами та кріпаками» [1, 71].

Тема соціальної міжкласової боротьби була популярною в радянській історіографії, проте її дослідження були політично заангажованими та тенденційними, а результати наукових розвідок – неадекватними. На сьогоднішній день існує кілька важливих праць, які опосередковано торкаються проблеми взаємин українських селян та польських шляхтичів на Волині, проте документацію якогось повітового суду, зокрема Луцького, практично не використовувалась як джерельна база дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Документація Луцького повітового земського (1797–1831 рр.) та Луцького повітового (1831–1872 рр.) судів показує проходження перманентного конфлікту соціально-етнічного характеру в Луцькому повіті.

Тісна переплетеність та взаємообумовленість соціальної, етнічної і конфесійної структур суспільства робить складним виділення однієї сторони як визначальної. Однак, при використанні методу мікроісторичного аналізу стосовно кожної справи окремо видно, що на поверхні конфліктів лежать

протиріччя соціального характеру: небажання і відмова селян виконувати панщину, надмірна експлуатація селян поміщиками, побиття економом чи рідше поміщиком селян, чи набагато рідше навпаки – селянами представників привілейованих верств суспільства.

Безсумнівно, ця картина не може бути повною. У результаті багатьох причин селяни, а нерідко і поміщики, не звертались до влади. Очевидно, коріння багатьох таких ситуацій, коли обидві сторони ігнорували судову владу, варто шукати в страху селянина перед поміщиком за себе і рідних, усталеності і навіть законсервованості укладу, небажанні поміщика афішувати суперечності з селянами і т. д. Зокрема, Д. Бовуа пише про всевладність та незалежність від місцевої адміністрації, суду і поліції польських землевласників, особливо великих, в період 1795-1830 рр. За його авторитетним твердженням, усе селянство, що перебувало у власності поміщиків, було в їхній повній залежності, а російській владі відводилась роль спостерігача, особливо до Листопадового повстання [2, 164].

Цікавим та важливим є зауваження Л. Горизонтова. Він влучно підмітив, що «...архіви зберігають службове листування, яке, ... продовжувалося деколи... роками... і десятиліттями, — із затяжними паузами і безпорадним топтанням на місці, що доходило до повної втрати генеральної ідеї» [3, 22].

Проте загалом справи, що стосуються тих чи інших конфліктів між польськими поміщиками та українськими селянами, маркують загальні схеми протиріч, що включають причини та результати звернень до судової та виконавчої властей.

При дослідженні архівних даних, кожна справа фонду 361 Державного архіву Волинської області (далі ДАВО) була опрацьована за змістом. Враховувались тільки ті справи, які задовольняли такі умови:

- 1) у назві чи/і змісті справи йдеться про конкретний конфлікт між фізичними особами;

2) у справі одна зі сторін була представлена або селянином-українцем, або православним священиком, а друга – польськими поміщиком чи економом (управителем маєтку).

Надалі при вживанні поняття «справа» мова буде йти про цю категорію. Ті справи, які не стосувались досліджуваного предмету, не були враховані.

Можна умовно поділити діяльність суду на два періоди: 1795 – 1831 рр. та 1832-1860 рр. Перший – характеризується набагато меншою кількістю порушених справ, ніж другий. За 1796–1831 рр. залишилось 13 справи, об'єктом розслідування яких були конфлікти в Луцькому повіті [4] та 4 – у сусідніх Ковельському, Володимирському і Дубенському повітах [5]; відповідно за 1832-1860 рр. 70 – у Луцькому повіті [6] та 1 – у сусідньому [7].

Такі непропорційні співвідношення між двома періодами частково можна пояснити тим, що російські суд і адміністрація тільки налагоджувала свою діяльність у новоприєднаних землях колишньої Речі Посполитої. У зв'язку з цим, робота таких установ, як Луцький повітовий земський суд, характеризувалась низькою ефективністю. Пізніше це стало поштовхом для досить масштабних реформ російської адміністрації як в Царстві Польському, так і в Західному краї [8, 185].

Даніель Бовуа відмічає проблеми інтеграції губернії до імперії в бюрократичному аспекті та велику нестачу людей у поліції та шляхетських судах. Слабка влада місцевої адміністрації, корупція, тісні зв'язки між землевласниками та повітовою поліцією, яку обирали переважно серед чиншової шляхти на шляхетських зібраннях або призначали самі власники помість із числа своїх кріпаків, часто фактична залежність поліції від поміщиків [9, 201–202] – усе це призводило до унеможливлення об'єктивного розслідування.

Підґрунтям млявості розслідування та часто безкарності економів особливо в перший етап було те, що вони часто переходили із одного помістя в інше. При відсутності важливого свідка чи тим більше звинуваченого у скоєнні

порушення закону (економа) справа могла тягнутись роками, а то і десятиліттями [10, арк. 7, 19]. Особливо це було характерно для першого етапу.

Ситуація із млявістю розслідування могла доходити до парадоксального. Наприклад, слідство по одній із справ була відкрита у 1842 р., через два роки пристав рапортував, що позивач та відповідач померли, але переписка по справі була припинена тільки у 1847 р., тобто продовжувалась ще три роки без безпосередньої необхідності [11, арк. 97-98].

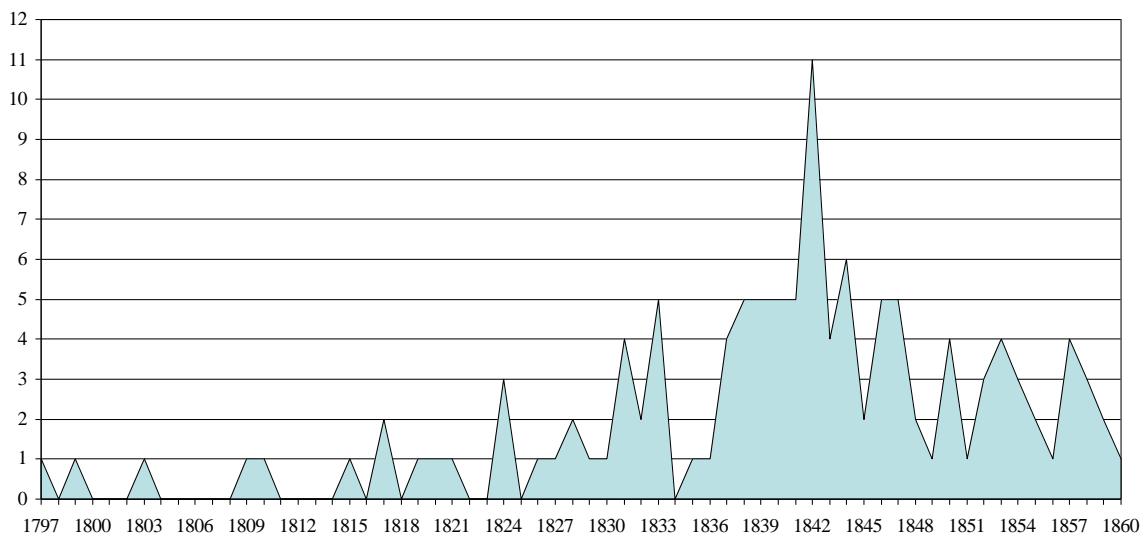
Інша причина диспропорцій порушень справ у два періоди, очевидно, полягала в тому, що у перший період селяни не так активно намагались відстоювати свої права, майже завжди підкоряючись владі поміщиків. З часом ситуація змінювалась. Як відмічає О. Крижановська, в цей час у селян почало зростати почуття самоповаги. Поступово вони почали усвідомлювати себе годувальниками суспільства. Соціальний устрій держави вже не здавався селянам Волині справедливим. Таке почуття у поєднанні з перерахованими чинниками часом виливалось у відкриті акції соціального протесту [12, 134].

Ще одним важливим чинником малої кількості справ у перший період було і те, що російська політика у період від формальної інкорпорації Волині (1795 р.) і по початок польського Листопадового повстання (1831 р.) була досить толерантною щодо поляків на території так званого Південно-Західного краю і особливо у Волинській губернії [13, 194–196]. Ставлення уряду до поляків, як і ситуація в регіоні загалом, кардинально змінилися після 1831 р. Це у поєднанні із заявою російської влади до селян із закликом до спільної боротьби проти повстанців знайшло своє відображення у досить різкому збільшенні кількості справ саме після початку Листопадового повстання. Загальновідомою є теза про відносну апатію населення на Волині щодо Січневого повстання (польська шляхта не була настільки активною, як, скажімо, у сусідніх польських етнічних губерніях, а українські селяни взагалі не підтримували повстанців, інші соціальні та етнічні групи були заангажовані в цьому політичному явищі ще менше). У зв'язку з цим, у Волинській губернії,

і Луцькому повіті зокрема, повинна була бути відсутня чи слабка конфліктна ситуація.

Проте аналіз активності порушення справ дає підстави говорити про своєрідний спалах активності, починаючи від 1830 р. Наприклад, у період 1826–1830 рр. зафіксовано тільки по одній справі в рік (за виключенням 1829 р. – дві справи), а 1831 р. – вже 4, 1832 р. – 2, 1833 р. – 5. Конфліктність досягла апогею в період 1837-1844 рр. Тоді на основі звернень в суд відкривалось від 4 до 11 справ кожного року, після цього активність пішла на спад, коливаючись в діапазоні від 1 до 4 в період від 1848 по 1860 рр.

Кількість справ, що мають соціальне підґрунтя, порушених в Луцькому повіті по роках в період 1797 – 1860 рр.

Таким чином, на основі аналізу справ видно, що селяни вели себе досить пасивно у Луцькому повіті до 1831 р.; після придушення повстання, із 1834 р., коли намітилось повернення взаєморозуміння польської шляхти і їхнього однакового бачення соціальної картини суспільства [14, 45], активність падає на три роки; після цього вона повертається на попередню «пікову точку» і навіть перевершує її. Останній факт, очевидно, пояснюється процесом

деполонізації, яка проводилась після повстання київським генерал-губернатором Бібіковим, та пов'язаним з цим загостренням протиріч між селянами та поміщиками.

Можна умовно поділити справи на шість груп за видами конфліктних ситуацій між українськими селянами та польськими поміщиками: 1) крадіжка селянином у поміщика, 2) побиття, спроба вбивства чи вбивство селянином поміщика/економа/шляхтича, 3) бунт, підпал чи непокора селянина (селян) поміщику/економу, 4) утиски селян поміщиком/економом (без релігійних), 5) побиття чи вбивство поміщиком/економом/шляхтичем селянина, 6) релігійні утиски поміщиків/економів (католиків).

Згрупувавши справи за таким критерієм і підрахувавши кількість по кожній групі, видно, що розгляду першого виду конфліктів (крадіжкам селян у поміщика) присвячено 3 справи, другому – чотири, третьому – 17, четвертому – 18, п'ятому – 34, шостому – вісім. Таким чином, найбільша частина суперечностей виникала через утиски селян поміщиками або економами (близько 40% всіх справ).

Важливим аспектом дослідження є територія виникнення соціальних конфліктів. З допомогою карт можна побачити характерну особливість цього явища – кількість справ зменшується майже пропорційно до віддаленості від повітового центру. Територія Луцького повіту була розтягнута з південного-заходу на північний-схід. Луцьк знаходиться у його південно-західній частині. Така географічна особливість дає змогу побачити непропорційність порушення справ у двох умовних частинах повіту і зробити відповідні висновки.

Варто зауважити, що такий поділ Волинської губернії (північ–південь) обґрунтовувався вже в 1850 р. автором «Військово-статистичного огляду». Фрітче виходив з того, що ці дві частини кардинально відрізнялися за такими критеріями: природні умови, населення, якість сполучення та ін. [15, 2-3].

Найбільша кількість справ стосується тих сіл та містечок, що знаходяться близько до міста Луцька. Причому особливо велика кількість – в радіусі кількох десятків кілометрів від центру повіту. У період 1797–1860 рр. на північний-схід

від Чарторийська в таких відносно великих (за кількістю проживаючих там людей) містечках, як Бережани, Рафалівка, Висоцьк, Володимирець, Домбровиця, не було зафіксовано жодного правопорушення, через яке було б порушено справу у суді, у Березниці – тільки дві [16]. З іншої сторони, через порушення закону між українськими селянами та польськими шляхтичами у містечках південно-західної частини повіту (нижче лінії Чарторийська) порушувалося мінімум по дві справи.

Узагалі, у північно-східній частині повіту (умовно на північний-схід від Чарторийська) правопорушення було запідозрене лише один раз у перший період, через що була порушена справа [17] та п'ять – у другий [18]¹. Усі інші справи (таких 109) стосуються південно-західної частини повіту.

На основі вищесказаного можна із впевненістю говорити про важливість близькості повітового центру для порушення справи. Цей фактор був важливою передумовою для порушення справи. Віддаленість від повітового центру чи тим більше ізольованість села сприяли безкарності землевласників. Таким чином, умовно кажучи, свавілля поміщиків та економів щодо кріпаків було тим більшим, чим далі було помістя від повітового центру.

Варто відмітити, що великою мірою справи порушувались і за рахунок рапортів місцевих чиновників чи священника. Але цей факт не суперечить тезі про важливість близькості місця правопорушення до Луцька, адже прискіпливість контролю місцевих чиновників напряму залежала від сполучення із повітовим центром.

У згаданому аспекті надзвичайно вагомим виступає фактор сполучення. «Військово-статистичний огляд» за 1850 р. дає нам таку характеристику сухопутніх шляхів Волинської губернії: «Всі сухопутні сполучення північної половини ... дуже поступаються сполученням південної половини губернії». Там же можна знайти умовний поділ губернії на дві частини – південну та північну – по лінії дороги Устилуг-Житомир. При цьому стан доріг Полісся

---

¹ Ті 11 справ, що стосуються містечок Троянівка та Лишнівка, об'єктом судового процесу мають один і той самий конфлікт – виступ селян у 1842–1845 рр.

описується як жахливий, проте є відносно позитивна характеристика шляхів південної частини [19, 2–3, 50].

Такий схематичний поділ видається адекватним і щодо Луцького повіту. Цінним підтвердженням для цього припущення є той факт, що станом на 1828 р. у південній його частині проходили головна поштова дорога (у межах повіту по лінії Луцьк–Торчин), губерньська поштова дорога (по лінії Свидники–Рожище–Луцьк), а також повітова поштова дорога (Должицька–Колки–Журовичі–Сильно). У його ж північно-східній частині – тільки другорядні, причому сітка дорожніх шляхів набагато густіша в південно-західній частині (карта) [20, 3].

Розмірковуючи про пріоритет соціального і національного начал в етносоціальних конфліктах поляків та українців на Правобережжі, варто пам'ятати, що демонстрація національного почуття було виключно умовною навіть у випадках, коли проходили відносно організовані протести (на зразок виступу Устима Кармелюка) [21, 72].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Безпосередні причини та передумови, які лежали в основі протиріччя, були соціального походження, відповідно і конфлікти, що виникали між представниками польської шляхти та українського селянства в Луцькому повіті у 1795-1860 рр., носили переважно соціальний характер. В особливих випадках вони ґрунтувалися на особистих суперечностях, проте факт винятковості таких інцидентів тільки підтверджує тезу про соціальний характер конфліктів. Основна частина справ порушувалась через утиски поміщиків селян.

Абсолютна більшість справ Луцького повітового суду стосувалась південно-західної частини повіту, що зумовлювалось кращим сполученням із повітовим центром. Через ряд причин активність селян різко зросла після польського Листопадового повстання і досягла піку в кінці 1830-их рр. Набагато більше порушувалось тих справ, підставою для чого були конфлікти у південно-західній частині повіту, де знаходився адміністративний центр та було набагато краще сполучення, ніж в північно-східній.

Джерела і література

1. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / З фр. переклала Зоя Борисюк; Наукова та мовна редакція, вступне слово Наталії Яковенко. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с. (Далі Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.).
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – С. 164.
3. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX–начало XX в.). – Москва : Изд-во «Индрик», 1999 / Институт славяноведения РАН ; редактор Т. Агапкина. – С. 22.
4. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 361, оп. 1, спр. 15а, 17, 29, 33, 34, 37, 38, 42, 60, 61, 82, 94, 131,.
5. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 122, 133, 134, 263.
6. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 146, 167, 197, 221, 242, 257, 264, 266, 280, 282, 290, 293 301, 313, 314, 323, 325, 346, 347, 350, 353, 388, 398, 410, 447, 449, 452, 456, 459, 462, 468, 503, 518, 519, 521, 585, 588, 596, 623, 645, 672, 738, 755, 765, 766, 772, 841, 848, 896, 916, 917, 992, 1037, 1041, 1042, 1059, 1104, 1158, 1221, 1225, 1294, 1318, 1352, 1404, 1489, 1494, 1551, 1553, 1622, 1821.
7. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 263.
8. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX–начало XX в.). – Москва : Изд-во «Индрик», 1999 / Институт славяноведения РАН ; редактор Т. Агапкина. – С. 185.
9. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – С. 201-202.
10. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 113, арк. 7, 19.
11. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 503, арк. 97-98.
12. Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х роках XIX ст. / Оксана Крижановська // Український

- історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130–142.
13. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – С. 194–196.
14. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
15. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального Штаба. Том X. Часть 3. Волынская губерния / Составитель Фритче. – Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба. – 1850. – 231 с. (Далі Военно-статистическое обозрение Российской империи).
16. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 33, 167.
17. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 33.
18. ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 167, 280, 313, 323, 447, 449, 459, 462, 518, 585, 596, 645, 672, 755, 1059.
19. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – С. 2–3, 50.
20. Географический атлас Российской Империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского. Расположенный по губерниям на двух языках / Составитель В. П. Пядишев. – СПб, 1828. – Лист 3. Волынская губерния. – 80 с.
21. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – С. 72.